

ORHUN YAZITLARI'NDAN
KLASİK ŞİİRE ŞARK VE GARP KAVRAMI
THE CONCEPTS OF OCCIDENT AND ORIENT FROM
ORHUN INSCRIPTIONS TO THE CLASSICAL POETRY

NAZİRE ERBAY

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Assist. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Letter
nazire.erbay@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6905-0178

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 05.07.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 07.09.2017
Sayfa-*Pages* : 139-154
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3809>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunited>
This article was checked by iThenticate.

ORHUN YAZITLARI'NDAN
KLASİK ŞİİRE ŞARK VE GARP KAVRAMI
THE CONCEPTS OF OCCIDENT AND ORIENT FROM
ORHUN INSCRIPTIONS TO THE CLASSICAL POETRY

NAZİRE ERBAY

Öz

Şark ve garp kavramları hem yön hem de kültürel anlamda bilinen ilk tarihî kayıtlardan itibaren edebî, siyasi, tarihî, dinî ve içtimai metinlerin içinde sıklıkla kullanılmıştır. Bu iki kavram güneşin doğuşu ve batışını temsil etmesi dolayısıyla, medeniyetlerin de doğuşu, varlığı ve ortadan kalkışının simgesel ifadesi olmuştur.

Türk kültür ve medeniyetinin kuruluşunu anlatan tarihî metinlerden itibaren şark ve garp kavramları kullanılmıştır. Bu kavramlar, Türklerin yazılı ilk belgesi olan Orhun Yazıtları'nda daha çok Türk varlığının yayılmasına işaret ederek dünyayı tamamen kuşatacak şekilde hâkim olma fikrinin anlatılmasında kullanılmıştır. Klasik Türk şiirinde de şark ve garp gazel, kaside ve mesnevi gibi nazım şekillerinde varlık gösterir. Bu kavramlar yerleşik bir düzenin, köklü bir medeniyetin mahsulü olan klasik şiirde, sınırları çizilmiş edebî metnin anlam dünyasıyla, Türk tarihinin ilk yazılı metinlerine benzerlikleri yanında, farklı anlamlarda kullanımları da muhakkak söz konusudur.

Bu çalışmada Orhun Yazıtları'ndan ve klasik Türk şiirinden yola çıkılarak şark ve garp kavramlarının kültürel anlam ve değerinden örnek metinlerle bahsedilmektedir. Bahse konu olan iki kavramın kullanımı, kolektif bilinçten hareketle, anlamsal benzerlikler çerçevesinde, Türk kültür ve medeniyet tarihinin kısa bir süreç okuması içinde yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şark, garp, Orhun Yazıtları, klasik Türk şiiri.

Abstract

The concepts of occident and orient have been commonly used in literary, political, historical, religious and social texts starting from the first historical records in terms of direction and culture. These two concepts, representing the rise and set of the sun, have become the symbols of birth, existence and disappearance of civilizations.

Concepts of occident and orient have been used since the appearance of historical texts narrating Turkish culture and establishment of Turkish civilization. These concepts have been rather used in the expression of the idea about gaining hegemony all over the world by pointing out the expansion of Turkish existence especially in Orhun Inscriptions which is the first written document of the Turks. Occident and Orient have also been used in types of poetry such as odes, eulogies and Mesnevi in the Classical Turkish Poetry. In the classical poetry which is a product of a settled organization and a rooted civilization, these concepts have similarities in the first written texts of Turkish history and they have also been used with different meanings.

In this study, the cultural value and meaning of the concepts of occident and orient will be mentioned through sample texts from Orhun Inscriptions and classical Turkish poetry. The use of the aforementioned concepts will be touched upon within a short reading of periods including Turkish culture and civilization in respect to similarities of meanings and collective consciousness.

Key Words: Occident, orient, Orhun Inscriptions, classical Turkish poetry.

Giriş

Yön kavramı, sözlüklerdeki ilk anlamının yanında dünya kültür coğrafyasında varlık göstermek isteyen milletler için bilhassa siyasi ve sosyal anlamda önemini, geçmişte olduğu gibi, günümüzde de devam ettirmektedir. Bu durumda yön kavramının, TDK Sözlüğünde 1. Belli bir noktaya göre olan yer, taraf, 2. Bir şeyin belli bir noktaya baktığı yan, veçhe, 3. Bir yere gitmek için izlenen yol, cihet, istikamet, 4. Tutulacak, izlenecek yol anlamlarına geldiği belirtilmektedir. Coğrafi nitelendirme içinde, dört ana yön adlandırmasıyla kullanımı söz konusu olan kavramlardan doğu-batı yahut şark ve garp, sözlüklerde ifade edilen anlamlarının yanında, hem muktedir olma alanı hem de kültürel değer cihetiyle de kullanılır. Dolayısıyla bu iki yön, bir kavram olarak birbiriyle olan benzerlikleri, farklılıkları ya da çok yönlü kıyaslama açısından diğer yönlere göre özel okumalara kapı aralayabilir.

Bu çalışmada, Türk kültür ve medeniyet tarihinin temelini teşkil eden en önemli kaynak olarak Orhun Yazıtları ile Türk-İslam kültürünün edebî olduğu kadar siyasî, sosyal yönünün değerlendirmesine imkân sağlayan klasik şiir hareket noktamızdır. Özellikle, klasik şiirden seçilen örnekler üzerinden şark ve garp kavramlarının edebî metne kazandırdığı anlam derinliği, dünden bugüne geçirdikleri değişim ve dönüşüm, tarihî akış içerisinde ortaya konulup incelenmektedir. Çalışmada, Türklerin yazılı ilk tarihî kaynağı ve varlığı yüzyıllarca süren klasik şiir metinleri esas alınmıştır. Ayrıca, bu iki kavram etrafında, Türk kültür ve medeniyet tarihinin kolektif bilinç devamlılığının kısa bir süreç okuması da yapılmaktadır.

Şark ve garp kavramları, varlığın başlangıcından günümüze coğrafi anlamda yön ifade etmekle beraber, aynı zamanda, bir toplumun siyasî, sosyal ve kültürel zihniyetini okuma imkânı da verirler. Bu tür bir değerlendirme yapmak için evvela toplumların kolektif bilinç dünyasının oluşumuna bakmak gerekir. Kolektif bilinç, insanın birey olarak biriktirdiği ya da var edip kullandığı eylemler, düşünceler, hedefler ve isteklerden ziyade topluma dair biriktirip kullandıklarıdır. “Belleğin sinirle, beyinle hiçbir ilişkisi yoktur. Bellek orijinal bir özelliktir. Çünkü insan bütün geçmiş nesillerin belleğini yanında taşır. Bellek imgesi oldukça hünerli ve nadir bir şeydir.” (Barash 2007: 20) Öyle ki, toplumu meydana getiren her birey, aradan asırlar geçse de var olduğundan itibaren hedef ve ihtiyaçlarını zamanın kendi içinde gerçekleştirdiği değişim ve dönüşüme rağmen, korumaya devam eder. “Zaman, topluluğun özellikleriyle uyum içindedir. İnsanların düşüncelerinin akışı, gereksinimlerine ve geleneklerine uygun bir hızda ilerlemektedir ve zaman buna uyum sağlamıştır.” (Halbwachs 2007: 65) Yazılı olarak kayıtlara geçmiş olsun, sözlü olarak nesilden nesile aktarılmış olsun, tarihî bir olay bile bazen toplumun belleği yahut fitratının tezahürü olarak toplulukla beraber yine farklı görünüşlerle varlığını ortaya koyar. “Bir tek olayın, birbirinden farklı birçok kolektif bilinci etkileyebileceği söylenir; bundan sonra yola çıkarak da bu bilinçlerin birbirlerine yaklaştıkları ve ortak bir temsil biçimi içinde birleştikleri sonucuna ulaşılır.” (Halbwachs 2007: 61) O zaman, edebî metinlerde görülen ve ilk kullanımından sonra aynı temel ilkeler üzerinde yüzyıllarca, neredeyse değişmeden, belli değerler için kullanılagelen ve varlığını şekillendiren topluluğun tarihsel zeminine, ortak ideallerine, zihin kodlarına dair ipuçlarını veren kelime ve kavramlar da bahsedilen kolektif bilinç düşüncesi içerisinde değerlendirilebilir.

İşte kolektif bilinç bağlamından yola çıkarak, bu çalışmanın konusunu oluşturan şark ve garp kelimeleri, millî belleği derinlerinde olan yani geçmişi yüzyıllar öncesine dayanan, büyük bir medeniyetin mimarı, Türk kültür dili açısından değerlendirilmesi gereken mevzular arasındadır. Bu değerlendirme için, Orhun Yazıtları'nda geçen şark ve garp kavramları ile Türk-İslam kültür ve medeniyetini okumaya yardımcı olan klasik Türk şiiri metinlerine karşılıklı bakılması gerekir. Sonuçta bu kavramların bir kesintiye uğramaktan ziyade bahsedilen köklü medeniyetin kültürel kodlarını, kolektif bilince yansıyanlarla beraber bir devamlılığın göstergesi şeklinde olduğu görülmektedir.

Millî devletin inşasında kimlik, esas unsurdur. Hayata bakış, duruş felsefesi de temel prensiptir. İşte bu temel prensiplerin yani kültürün taşıyıcısının dil olduğu malumdur. Yine bilinen ifadesiyle söylersek, bir topluma ait değerlerin nesilden nesile aktarımı dille yapılır. Orhun Yazıtları hem Türk dili tarihi hem de Türk kültür ve medeniyeti hakkında önemli bir belgedir. Bu belgelerdeki doğu ve batı kavramlarına sıklıkla yapılan vurgu ve göndermeler, içinde barındırdığı millî duruş ve söyleyiş dolayısıyla tesadüfi olmasa gerektir. Buradan hareketle evvela şark kavramına bakılırsa tespitler şu şekilde olabilir. Şark kültür ve medeniyetinin derinliği düşünüldüğünde Türkler için kutsal bir yöndür. Tabiidir ki şark kelimesinin kullanımından önce doğu, “Türkçenin her devir ve sahasında sık sık kullanılmış olan ‘ileri’ ve ‘öte’ anlamına gelen ‘ilgerü’ sözüyle ifade edilmiştir. Bu kelimenin normal şekli ilgerü’dür. Bu, ‘doğu’ ve ‘ön’ anlamına gelmektedir. Bu kelime zamanla fonetik değişiklikler göstermiştir. Bu değişiklikler: İlgerü> ülerü> ileri şeklindedir. İlk örneği Orhun Abideleri’nde görülür ki, bu arada daha ziyade ‘şark’ anlamında kullanılmıştır. Çünkü Göktürkler için doğu ‘ön kısım, ileri kısım’dır.” (Duran 1988: 12) Bu verilerle doğu kelimesinin Orhun Yazıtları’ndaki kullanımı ile ilgili birkaç örnek şu şekilde verilebilir.

“Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve halkım...) doğusuna, güneyde gün batısına kadar, geride gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar... bu sınırlar içinde (bütün) halklar hep bana tabidir.”

“Ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları (hep almış hep kendilerine bağımlı kılmışlar). Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kingan Dağları’na kadar, batıda Demir Kapı’ya kadar (halklarını) yerleştirmişler.”

“Doğuda Kingan Dağları’nın ötesine (kadar) halkları öylece yerleştirdik, öylece örgütlendik. Batıda Kengü Tarban’a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik.” (Tekin 2008: 45-51-57)

İlaveten söylenirse, “Türklerin güneşin doğduğu tarafa yüzlerini çevirerek yön tayini yapmaları, İslâm öncesindeki Türk tefekkürünün evrenselliğini göstermektedir. Çünkü güneş yüceliği, ululuğu ve sonsuzluğu sembolize etmektedir. Ayrıca o, dünyayı kucaklamakta ve kuşatmaktadır. Bu düşünceden hareket eden Türkler de yüzlerini doğuya dönmekle, tıpkı güneş gibi dünyayı kuşatmak, sarmak istemiş olmalıydılar. Güneşin evrensellik içerdiğinin birçok bilim adamı tarafından benimsenmesi bu düşünceyi güçlendirmektedir.” (Özkan <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=365331>, Erişim Tarihi: 10.07.2017) Milleti bir araya getirmek için, mekân belirtmenin yön tayin eden bir kelimeyle beraber kullanılması dilin fakirliği ile açıklanamayacak kadar sariftir. Öyle ki, tarihî kaynaklardan yola çıkarak Türkler, yüzlerini güneşe dönerek ilerleyen bir millettir. Orhun Yazıtlarının dışında da güneşin doğduğu yönün Türk tarih ve medeniyetinin hemen

her döneminde ehemmiyet arz ettiği görülmektedir. “Gün doğuşunun, Türklerin tören ve ibadetlerinde büyük bir rol oynadığı görülmektedir. Bu sebeple sabah, Türkler için önemli kutlu bir vakittir ve Oğuz Destanı’nda bütün önemli işlerin tan ağarırken başladığı ifade edilmektedir. Aslında İslamiyet’te de gün doğuşu önemlidir. Güneş doğmadan önce kalkılması, sabah namazından sonra da yatmayarak çalışmaya başlanması prensibi benimsenmiştir. Aynı şekilde halk arasında rızıkların güneş doğmadan önce dağıtıldığı inancı hâkimdir.” (Özkan <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=365331>, Erişim Tarihi: 10.07.2017)

Türk kültürünün inşasında kutsiyeti söz konusu olan doğu kavramından sonra batıya da bakmak gerekir. “Batı, eski Türklerce ‘gün batısı’ olarak adlandırılmıştır. Bu yönü ifade eden bir diğer kavram da ‘kurıgaru’ kelimesidir. Bu kelime yalnız Orhun Abideleri’nde görülen batı, geri, geriye doğru manalarında kullanılmış olan bir sözdür. Bu, ekseriye ‘ilgerü’ sözü ile beraber bulunur.” (Özkan <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=365331>, Erişim Tarihi: 10.07.2017) Orhun Yazıtları’nda yer alan ve Türklerin devlet teşkilatında da doğuya önem verdikleri bilgisiyyle, Türklerde doğunun dünyanın yüksek yeri olduğu, batının da alçak bölgesi olduğu görüşü de söz konusu edilmiştir. Dünyaya hâkim olma düşüncesiyle doğuya doğru ilerleyen Türkler için batı arkalarında kalır. Bunun için ‘gün batısı’ ifadesi Türk boylarında batı için kullanılır.

Görüldüğü kadarıyla Orhun Yazıtları’ndaki doğu-batı ya da şark-garp kavramlarının daha çok Türklerdeki var olma, sınırlarını genişletme, milletin birliğini beraberliğini sağlama ya da millete varlığın bekası adına hedef tayin etme maksadıyla kullanılır. Ayrıca doğu ve batı bu dönemde inanç kaynaklı ifadelerin içinde de yer alır. Orhun Yazıtları’nda geçen: “Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldında, ikisinin arasında kişiöğlü (insanoğlü) yaratılmış ve kişiöğlunun başına babam, amcam Bumin ve İstemi kağanlar Tanrı tarafından oturtulmuştur.” ifadeleri kağanın Tanrı tarafından tayin edilen ‘kut’lu insan olduğuna işaret eder. Dolayısıyla onların, hem doğu hem de batıya hükmedecek kadar yetkin kişiler olduğu açıkça vurgulanır. “Eski Türk hâkimiyet telakkisi; hâkimiyet yetkisinin Tanrı tarafından verildiği ‘karizmatik tip’ olarak kabul edilmiştir. Vesikalar Türk hakanına devlet idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiğini göstermektedir. Göktürk kağanları da aynı telakkiye sahipti. Tanrı’ya benzer, Tanrı’da olmuş Türk Bilge Kağan: -Babam kağan ile anam hatunu Tanrı tahta oturttu. ..., Tanrı irade ettiği için, kut’um olduğu için kağan oldum..” (Kafesoğlu 1996: 236-37) Bunun yanında, içinde Türk milletine çağrının da yer aldığı ifadelerde doğu ve batı bu kutlu kağan tarafından Türklük adına bir medeniyeti aktarma, taşıma, hâkimiyet kurma adına da var olduğu görülür.

“İleri gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tabidir. Bunca milleti hep düzene soktum. O şimdi kötü değildir. Türk kağanı Ötüken ormanında oturursa ilde sıkıntı yoktur.” (Ergin 2004: 17)

Klasik Şiirde Şark ve Garp Kavramı

Orhun Yazıtları'na yönelik bu verilerden sonra, asırlarca Türk-İslam kültür ve medeniyetinin derin izlerini taşıyan klasik Türk şiirinde de şark ve garp kavramlarının sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bunun için klasik şiirde en çok kullanılan iki nazım şekli gazel ve kasideler ilk bakılması gerekenlerdendir. Çünkü, şark ve garp bilhassa kasidelerde kolektif bilinç bağlamında dikkatle incelenmesi gereken nazım şekillerinden biridir. Klasik şiirde kaside nazım şeklinin örnekleri aşağı yukarı, 13. asırdan başlar ve en olgun örnekleri 17. asra kadar verilir. Değişik yazılma sebepleri, zengin bir konu yelpazesinin olması yanında, kasideler gelenekselleşen kalıpların içindeki söyleyişle daha çok övgü maksadıyla yazılmıştır, denebilir. Bir zafer sonunda yazılan kasidelerin yanında doğrudan sultana, vezire övgü için ya da değişik vesilelerle yapılan kutlamalar münasebetiyle söylenmiş kasideler de vardır. Kasideler zamanla Osmanlı sosyo-kültürel hayatında yer alan sıkıntıları dile getirmek, yetkililerden istekte bulunmak maksadıyla yazılsa da, daha çok kabul gören şekliyle memduhu methetmeye yöneliktir. Bunun yanında, şairlerin ihsan görme maksatlı kaside yazdıkları için memduha dair hakikatlerden uzaklaştıklarını iddia eden görüşler vardır. Buna karşı, Nefî gibi şairlerin, devletin ileri gelenleri başta olmak üzere sadece methetmiş olmak için şiir yazmadığı görülür. Bu gibi şairler cülus alma imkânı varken kaside yazmamışlardır. Fakat durum böyle olsa bile tarihe, kültüre, siyasi ve sosyal hayata dair toplum belleğine kazınan bu metinlere bakışın daha geniş kapsamlı ve derinlikli olması icap eder. Bu tür edebî metinler, sadece 'geleneksel söyleyiş'le yazılmıştır şeklinde yorumlansa da, yüzyılların birikimi olarak tek bir duygu ve inanç etrafında birleşen Türk-İslam kültür ve medeniyetinin okunmasına vesiledir. Kısacası, kasideler gibi yedi asırlık toplumsal birikimi yansıtan metinler toplumun arkaik hafızasını ortaya koyar. İşte şairler kasidelerde içine doğdukları medeniyetin getirisi ile yüzyıllar öncesinden atalarından miras aldıkları davranış, inanış kalıplarını eserlerinde gösterirler.

Art zamanlı bir kronoloji takip edilirse, Orhun Yazıtları'nda Türk milletine iki yön esas alınarak gösterilen hedeflerin, klasik şairlerce de devam ettirildiği görülür. Daha açık bir söyleyişle, doğu ve batı, artık klasik şairlerin kasidelerinde, Arapça şark ve garp şeklinde kullanılırken yine iktidardaki sultanın varlığı, hükümranlılığı, hedefleri üzerine beyitler ortaya koyarlar. Burada Türklerin İslamiyet'i kabul ettikten sonra, "O, iki doğunun ve iki batının Rabbidir." (Rahman, 17) ile "Doğu da, batı da Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır. Şüphesiz Allah'(ın rahmeti ve ni'meti) boldur. O (her şeyi) bilendir." (Bakara, 115) ayetleri klasik şiirin metaforlu söylemi içinde kullanılmıştır. Bu ayetler, Osmanlı sultanlarının her kim olursa olsun tebaasına haksızlık ve zulüm yapmamaları, bunun yerine onların adaleti tesis etmekle görevli, nizam-ı âlem hedefini yerine getirecek olan kudret ve mazlumun sığındığı güç olarak düşünülmesi sebebiyle, sultanlara cihanşümul bir bakışla 'zıllullah' denmesine de vesile olmuştur.

Kasidelerde şark ve garp kavramlarının kullanımı, örneklerde de görüldüğü kadarıyla, en başta padişaha ya da övülen kişiye sanatlı, yer yer mübalağaya dayanan övgü dolu ifadeler içerse bile, Türklerin zafere olan tutkularını, yeryüzüne hâkim olma ortak bilincini bu metinler aracılığıyla rahatlıkla okunabileceği söylenebilir. Yalnız bu metinler,

ülke sınırları dışına Türk-İslam gücünü ifadede aracı olurken şairin iktidarla olan birlikteliğini ve toplumun iktidara olan inancını göstermeye, kuvvetlendirmeye dahası ortak hedef etrafında kenetlenmeye vesile olabilmektedir. Bu beyitlere örnekler şu şekilde verilir.

Ahmedî'nin Divan'ında yer alan birçok nazım şeklinde şark ve garp kavramları kullanılmıştır. Şair kasidelerinde bu kavramlarla ilgili daha çok hükmetme, kuşatma anlamlarını beytin ruhuna sindirir. Emir Süleyman adına yazılan aşağıdaki kasidesinde sultanın doğudan batıya kadar gücünün her yöne erişeceğini söyler. Şair bunu söylerken, aslında Emir'in geniş bir alana ya da bütün dünyaya hükmedeceğini belirtir. Ahmedî kendinden yüzyıllar sonra gelecek olan ve aynı bakış açısını yansıtacak olan Osmanlı'nın en ihtişamlı dönemlerinde eser veren şairlere göre sultanın dünyaya hâkimiyetini daha sade bir biçimde anlatır. Bunun yanında şairin yaşadığı yüzyıldaki sultana atfettiği hâkimiyet bilinci ortaktır:

Kılıcın bir nefes dutmaz karâr u şark u garba irer
Velîkin maşrık u magrib bulup durur karâr andan (Ahmedî, 66/22)
(*Kılıcın bir an sabit bir şekilde durmaz (sürekli) hem şarka hem garba ulaşır, öyle ki doğu ve batı onda bu kararlılığı görür.*)

Ahmedî, yine Emir Süleyman'a yazdığı bir diğer kasidesinde sultanın gücünü, hâkimiyetini ifade ederken bütün dünyayı kuşatan bir kavram olarak şark ve garbı seçer. Beyit çalışmanın giriş kısmında Kur'an-ı Kerim'deki ayeti ve ayetin Türk sultanına âdeta görevlerini de hatırlatması bakımından da dikkat çeker:

Padişâh-ı şark u garb u ins ü cinn ü vahş ü tayr
Ol durur bî-şek ana dimek Süleymân yaraşur (Ahmedî, 29/19)
(*O, kuşların, vahşi hayvanların, cinlerin, insanların, doğunun ve batının padişahıdır. Şüphesiz ona Süleyman demek yaraşır.*)

Ahmedî'den verilecek son örnekte Orhun Yazıtları'nda geçen Türklerin dünyaya adalet üzerine hükmetme bilincini doğrudan yansıtılır. Beyitte bu kutsal niyetin nizam-ı âlemin kaynağının İslamiyet öncesinden yüzyıllar sonrasına taşındığı görülebilir. Beyitte bu niyetin Allah tarafından sultana lütfedildiği bilgisi de vardır:

Yüri vü hasmı sür ili al mülke hükm it
Kim şark u garbı Hak sana virüp durur il il (Ahmedî, 55/6)
(*İlerle ve düşmanını kov, ülkeyi al ve devlete hükmet, öyle ki Allah il il hem doğuyu hem de batıyı sana vermiştir.*)

Şeyhî kasidesinde iktidarın gücünü, etkisini göstermek için üst üste güce dair derecelendirmeler yapar. Şair memduhunu hâkimiyet gücü ile anlatırken doğuya ve batıya vurgu yaparak onu dünyaya hükmeden Süleyman olarak değerlendirir:

Sultân-ı berr ü bahr u Süleymân-ı şark u garb
 Dârâ-yı dârgîr ü Ferîdûn-ı darb u harb (Şeyhî, 4/8)
(Doğunun ve batının Süleymani, karanın ve denizin sultanı, mülk sahibi Dâra hem darbın hem de harbin Feridunudur.)

Ahmed Paşa bir kasidesinde Osmanlının dünya hâkimiyetini şark ve garp kavramlarıyla beraber kullanır. Yalnız şairin bilinçaltındaki bu söylem, dünyanın fani oluşuyla beraber içine ironi de katılarak anlatılmıştır. Yani şair istersen dünyaya hâkim ol yine de sen fanisin hatırlatmasını yapar:

Kem çâkerinin mansıbıdır maşrık u magrib
 Kem-ter kulunun bahşışidir milket-i dünyâ (Ahmed Paşa, 11/49)
(Doğu ve batı kötü kulunun ait olduğu makamıdır. Dünya mülkü ise, hakir kulunun hediyesidir)

Baki Divan'ında yer alan beyitlerde, yaşadığı yüzyılın ihtişamına uygun olarak, şark ve garp kavramlarını mübalağalı kullanır. Onun beyitlerinde bu kelimeler güç ve iktidarı pekiştirmek ya da dünyayı kaplayan bir hükümranlığı anlatma maksadına hizmet eder. Şairin, Kanuni Sultan Süleyman'a yazdığı aşağıdaki kasidesinde sultanın seferi sonrasında şarktan garba kadar dünyanın dört bir yanının güven ve huzura kavuştuğunu Allah'a da şükrederek dile getirdiği görülür. Zaten Osmanlı sultanının da vazifesi tıpkı Orhun Yazıtları'nda olduğu gibi bu hâkimiyeti tesis etmek değil midir?

Bâreka'llâh zehî Pâdişeh-i âdil kim
 Şarkdan garba degin buldı cihân emn ü emân (Bakî, 2/33)
(Allah mübarek etsin, adaletli padişah ne güzeldir ki, şarktan garba bütün dünya emniyet ve güven içindedir.)

Baki'nin Kanuni'ye sunduğu bir diğer kasidesinde, şairin sultana ilk bakışta iltifat ettiği iddia edilebilir. Esas itibarıyla, bu tür ifadelerin dosta güven, düşmana korku salan yönü vardır. Orhun Yazıtları'ndan beri Türk hâkimiyetinin dünyaya yayılması, adaletin getirilmesi hususunda başta iktidar sahibinin ya da tebaasının icaz ve belağata uygun ifadeleri dikkat çeker. Örneğin, "Ey Türk! Üstte mavi gök çökmedikçe, altta yağız yer delinmedikçe, ilini ve töreni kim bozabilir." ifadeleri millî varlığın üst derecesini göstermesi bakımından önemlidir. Buradan, Türklerin asırlar öncesinden şark ve garba hiç durmadan ilerleme arzuları kaynaklarda sabittir. Sultanların fermanlarında ya da Osmanlı şairlerinin kaynağını atalarından alan bir söyleyişle bu bilinci iddialı bir şekilde dile getirmeleri tesadüfi bir yaklaşım olmasa gerekir:

Sultân-ı şark u garb şehensâh-ı bahr u ber
 Dârâ-yı dehr Şâh Süleymân-ı kâm-rân (Bakî, 1/15)
(Karanın ve denizin padişahı, doğunun ve batının padişahı ve o zamanın mutlu Süleyman Şah'idir.)

Baki bir kasidesinde, Orhun Yazıtları'ndan kendi dönemine kadar gelip yerleşen bir inançla, güneşin doğduğu tarafa verilen kutsiyeti dile getirir. Baki edebi metinlere zamanla yerleşen 'güneş gibi dünyayı kuşatma' inancını tekrarlar. Böylece şair, sultanın adaletinin, iyiliklerinin dünyanın dört bir tarafına yayıldığı düşüncesini de aktarır. Baki'nin yaşadığı dönemin dil ve üslubu düşünüldüğünde, aynı ideali daha sanatlı bir anlatımla dile getirdiği görülür:

Togup gün gibi zerrîn tâc ile burc-ı sa'âdetden
Yitişdi şarkdan garba ziyâ-yı adl u ihsânı (Bakî, 5/2)
(Mutluluk burcu ile altın taç gün gibi doğdu. İyilik ve adaletinin ışığı şarktan garba güneş gibi ulaştı.)

Mesihî'nin aşağıdaki beytinde, dünyaya hükmetmesi gereken bir gücün varlığındaki gerekliliğe gönderme yapılmıştır. Şair, âdeta bu sahipsizliği diğer şairlerin tersi bir söyleyişle güneşin batı yönüne yolculuğu ile aktarır:

Gitmişler idi şarka meh ü garbâ âfitâb
Begnüz çeriye dönmiş idi necm-i bî-kerân (Mesihî, 2/2)
(Ay doğuya, güneş batıya gitmiş. Sonu görünmeyen yıldızlar, beysiz askere dönmüştü.)

Nev'izâde Atayı, Sultan Murad Han için yazdığı kasidesinde sultanın kılıcının gücünü Hazreti Ali'nin Zülfikarı ile denk tuttuğunu ve şark ve garp dâhil olmak üzere tüm âlemi kuşattığını ifade eder:

Kılıç çıkdı salındı şark u garba zülfekâr-âsâ
Adû-yı kâfir ile dilleşür bir tercemân buldı (Nev'izâde Atayî, 20/12)
(Kılıç kınından çıktı, Zülfikâr gibi şarka ve garba gönderildi, kâfir düşman ile aynı dili konuşan bir tercüman buldu.)

Azmizade Haleî memduhunun dünyanın hem doğusunda hem de batısında gücünün olduğunu belirtir. Şair bunu ikiyezlü kılıç metaforuyla dile getirir:

İki yüzlü kılıçdur kahrı ol şâh-ı cihân-bânun
Aceb mi zâhir olsa maşrik u magribde ânârî (Azmizâde Haleî, 9/11)
(O dünya bekçisinin kahrı ikiyezlü kılıçtır. Acaba doğu ve batıda onu ananlar ortaya çıkarsa mı?)

Neylî, Sultan Ahmed'i Orhun Yazıtları'ndan beri kullanıldığı gibi güneş tabiri ile beraber kullanır. Şair sultanın hâkimiyetini dünyanın dört bir tarafına yayıldığından bahseder. Hatta güneş ışıkları bile bu gücün gölgesindedir:

Hümâyün-sâye Sultân Ahmed-i hurşîd-pertevle
 Yayıldı şark u garba gün gibi envâr-ı âsârı (Neylî, 38/2)
(Güneş parıldayalı Sultan Ahmed'in saltanatının gölgesi, eserlerinin nurları gün gibi doğu ve batıya yayıldı.)

İncelenen metinlerden yola çıkarak yön ya da mekân olarak şark ve garbın daha çok beraber kullanıldığı, buna karşılık bazı şiirlerde şark tek başına kullanılırken garbın neredeyse tek başına çok da tercih edilmediği görülür. Nev'izade Atayı, Sadrazam Murad Paşa'ya ithaf ettiği kasidesinde Paşa'nın gücünü anlatmak için kılıcının sihri garbı etkisi altına aldığını, artık doğuya yönelme vaktinin geldiğini söyler. Burada şark ve garp kavramları özelinde şiirde güç, iktidar ya da zafer söz konusu edilir. Esas olan devleti temsiliyetse, şairlerin çekinmeden bahsedilen gücü mübalağayla anlatımları makul görülür:

Garbı teshîr eyledi tîğün misâl-i mâh-ı nev
 Şarka sal şimden geru mânend-i tîg-i hâverân (Nev'izâde Atayı, 3/41)
(Yeni ay gibi kılıcının gücü garbı büyüledi. Bundan sonra doğu-batı kılıcı gibi doğuya gönder.)

Nefî kaside ustası bir şair olarak şiirlerinde şark ve garp kelimelerini geleneğe yerleştiği şekilde kullanır:

Şâmil yine hep dâ'ire-i âleme nûru
 Ne maşrıki ne magribi var ne sefer eyler (Nefî, 5/29)
(Âlemin dairesini, gök kubbeyi hep kuşatır, hem doğuya hem de batıya durmadan sefere çıkar.)

Aşağıdaki beyitte Nefî 'nin Orhun Yazıtları'ndaki gibi sultanı güneş benzetmesiyle kutsallaştırdığı görülmektedir. Güneşin güç ve kudretine, vazgeçilmezliğine, kutsiyetine dayanan bu anlatım, klasik şiirde çok şair tarafından değişik yüzyıllarda yapılmaya devam etmiştir:

Âfitâb-ı bahr u ber sâhib-kırân-ı şark u garb
 Şehsüvâr-ı nâm-ver râyet-güşâ-yı safderî (Nefî, 10/20)
(Her zaman ve devirde doğunun ve batının sahibi, karanın ve denizin güneşi, 'o'dur.)

Nedim, 'Kaside Berâ-yı Teşrif-i Sultân Ahmed Be-Serây-ı İbrâhîm Pâşâ' başlıklı kasidesinde devlete bakışını yansıtır. Türk-İslam kültüründe devlete sahip çıkma, kültürel arka planı ve kendine has olan âlemi, nizama getirme anlayışını yansıtır. Yukarıda da söylendiği gibi âleme hakkı, adaleti getirmek Türk- İslam devlet anlayışında kökü çok eskilere dayanan bir inanç ve hedeftir. Bu kendine has devlet anlayışında tarih ve kültürün biriktirdikleri bir geleneğin takibidir. Bu gelenek de 'cihansümül' devlet anlayışındır. Bu çalışma boyunca geçen Türklerdeki 'hükmetme'ye dayanan şark ve garp ifadelerinin

çağrıştırdıklarında, Batılı devletlerin sömürgeci zihniyetinden çok ayrı bir devlet felsefesi söz konusudur. Çünkü Türk- İslam devletinin temel felsefesinde, işkence, işgal ve zulüm yoktur. Devlet halkına karşı sorumludur ve huzuru temin edendir. Buna göre devlete; halkına en güzeli, adaletli olanı ‘vermek’ düşer. Bu devlet töresi, İslamiyet öncesinden beri gelen halkın yanında ve hukuk önünde eşit olma devlet felsefesinin bir göstergesidir:

Şehriyâr-ı bahr ü ber ferman- revâ-yı şark u garb
Kim yedi iklimde dek hükmün nigezbân eyledi (Nedim, 25/11)
(Karanın ve denizin sultanı doğu ve batıya ferman gönderdi. Öyle ki o bu fermanla, yedi ülkeye emirlerini bekçi etti.)

Diğer birçok unsur gibi yaşanan coğrafyanın, inancın toplumların kültürel gelişiminde etkisi büyüktür. Yenişehirli Avnî de Türklerin yeryüzünde var olduğu ilk tarihlerden itibaren yaşayışlarının ve inançlarının etkisiyle devletin millî duruşunu yansıtır. Şair, bu köklü geleneğin söyleyişini kolektif bilincin de etkisiyle birçok klasik şair gibi mısralarına yansıtır:

Tîg-i der-dest-i vegâ cünd-i cihân-gîründür
Şarkdan garba kadar millet-i İslâm tamâm (Yenişehirli Avnî, 46/22)
(Dünyaya hükmeden ordusu savaşı bitiren, toparlayan kılıcı, şarktan garba kadar bütün İslam âlemini birleştirmiştir.)

Şeyh Galip Divan’ında yer alan bir kasidesinde de sultana yine doğu ve batının sultanı olarak hitap eder. Sultan bu özelliğinden dolayı iltifata layıktır ve aynı zamanda o da bu durumdan memnundur:

Şark u garbın teveccühü sanadır
Bu hususun da bahtiyârîdir (Şeyh Galip, 15/13)
(Doğunun ve batının sevgisi sanadır. [O] bu durumdan mutludur.)

Bunların dışında farklı şairlerin kasidelerinden şark ve garp kavramı ile ilgili aynı bakış açısını ve söyleyişi yansıtan beyitlerden örnekler şunlardır:

Var ise bir mislini teftiş içündür dâ’imâ
Şark u garba verziş-i bî-intihâ-yı âfitâb (Sümbülzâde Vehbî, 35/30)
(Güneşin doğu ve batıya sonsuz kuşatması (çalışması) bir benzeri var mı diye kontrol içindir.)

O şahın ola revân hükmi şarkdan garba
Sipihri tâ ki mahall-i küreng ider meh tâb (Ayıntablı Aynî, 3/ 41)
(O şahın şarktan garba hükmü devam eder. Öyle ki, gökyüzünde ay kızıl atının yeri olur.)
Revâyih-i keremün şark u garba nâşirdür
Seherde azm-i sabâ vü mesâda seyr-i debûr (Nev’î, 22/42)
(Seherde batı rüzgârının seyri akşam ve sabah rüzgârıyla sabittir. Lütfunun güzel kokularını doğuya ve batıya dağıtır.)

Şark ü garbı re'y ile teshir u ta'mîr eyledin
Sana derlerse münâsibdir şeh-i hâver güneş (Usûlî, Kasîde-i Güneş, 27)
(Doğru ve batıyı hükmünle sihirledin (yaptın) ve tamir ettin. Sana doğunun şahı derlerse uygundur.)

Hemân sa'âdet ile âzim-i Sıfâhân ol
Kurup memâlik-i şarka otağ igrâzı (Nailî, 8/16)
(Mutlu bir şekilde İsfahan'a doğru hemen yola çık. Şark ülkelerini otağ ile doldur.)

Kasidelerin dışında gazelerde de şark ve garp kavramları klasik şairlerin beyitlerinde sıklıkla yer alır. Büyük bir medeniyetin kodlarının okunabileceği bu metinler, kasidelere göre tabii olarak daha lirik söyleyiştir. Gazelerde de şark ve garp, yön olarak veya kuşatıcılık, hatta yukarıda bahsedildiği gibi, içine kutsiyet de katılarak kullanılmıştır.

Ahmedî Divanı'nda yer alan bir gazelde 'Ey şah!' diye hitap ettiği muhatabına dünyanın dört bir tarafını kuşatma, yönetme duasında bulunmaktadır. Çalışmada da bahsedildiği gibi şair beytinde, Mutlak Varlık'ın yeryüzündeki temsilcisi sultan ya da şah olduğu kabulüyle hareket eder. Şahın bu iktidarıyla hakkı, adaleti yeryüzünde hâkim kılmak için tahta oturduğu düşüncesinde olan tebaasının da ona dua etmesi gerekmektedir:

Du'âsı Ahmedînün budur iy şâh
Ki şark u garbı idesin tasarruf (Ahmedî, 328/7)
(Ey şah! Ahmedî'nin duası hem doğuya hem de batıya hükmetmendir.)

Kadı Burhaneddin de şark ve garp kelimesini gazellerinde kullanırken klasik şiirde yer alan mazmunlu söyleyişten uzaklaşmaz. İlaveten klasik şiirdeki dünyanın dört tarafına yayılma bilinci lirik anlatımla, estetik bir şekilde var olur:

Gerçi pinhandur bu târ gönümde sırrı la'lünün
Bûy-ı zülfün şarka garba intişar olmuş durur (Kadı Burhaneddin, 315/8)
(Zülfünün kokusu doğuya ve batıya yayılmıştır. Gerçi karanlık gönümde saçının dudaklarının sırrı gizlidir.)

Orhun Yazıtları'nda güneşin doğduğu yönün kutsiyeti Osmanlı şairlerinin birçoğunda da devam etmektedir. Şeyhi de Hazreti Peygamberin doğumu ile bağlantı kurarak, gelenekteki devamlılığı açık bir şekilde dile getirir. Beyitte açıkça güneş ve güneşin doğduğu yön ile âleme hakkı ve hakikati götürmek arasında bağlantı söz konusudur:

Çü doğdu şems-i Muhammed vücûd şarkından
Adem gurubuna erdi zalâm-ı küfr ü dalâl (Şeyhî, 3/45)
(Varlığın doğusundan Muhammedin güneşi doğmasıyla. Sapkınlık ve küfrün karanlığı, yokluk gurubuna ulaştı.)

Kardeşiyle girdiği taht mücadelesi neticesinde trajik bir sonla vefat eden Cem Sultan, mısralarında, içinde bulunduğu psikolojiyi yansıtır. Beyitte dünyaya

hükmetmekten şikâyet eden bir anlatımı olsa da iktidarın doğu ile batıya hâkim olmaktan geçtiği düşüncesi görülmektedir:

Hükm idenler bu cihân mülkine şark u garba dek
Ger Süleyman ger Sikender sonra peşimândur (Cem Sultan, 35/9)
(Doğu ve batıya kadar, bu dünya mülküne hükmedenler, ister Süleyman ister İskender olsun, sonunda pişman olmuştur.)

Zâtî güneşin doğduğu tarafı umut, gelecek, ikbalin teminatı olarak görür. Doğudan gelen en güzel nur huzmeleri ile doğu ve batının aydınlandığını belirtir. Şairin güneş, şark ve garp ifadeleri hem memduhunun vasıflarının yüceliğine işaret etmesi hem de onun âlemi kuşatma vasfına işaret etmesi dolayısıyla mühimdir:

Matla-ı ibdâ'dan ki itdi tulû ol âfitâb
Nûr-ı hüsnî pertevinden oldı rûşen garb ü şark (Zâtî, 656/2)
(O güneş ufukta göründü, ortaya çıktı. Güzelliğinin nurunun parlaklığından, Şark ve garp aydınlandı.)

Nefî gazelinde Osmanlı iktidarının, doğu ve batıda başka ülke ya da şehirlerde olan bütün yöneticilere söz geçirdiğinden, adalet götürdüğünden bahsetmektedir:

O Sadr-ı a'zam u ferman-revâ-yı maşrık u mağrib
Ki şâhân-ı zamâne dergehinde ise dâd üzre (Nefî, 43/22)
'(Zamanın padişahları doğuda ve batıda hükmeden o sadrazamın katında güvenlik içindedir.)

Sonuç

Varlığı asırlarca süren klasik şiir, zengin bir kültür ve medeniyetin izlerini taşır. Başta gazel, kaside, mesnevi gibi nazım şekilleri içinden çıktığı topluma dair derin okumalara imkân tanınmasına rağmen, daha çok çöl kültürüne ait unsurları tekrarladığı, aynı metaforların yüzyıllarca bütün şairlerin eserlerinde yer aldığı ithamlarına maruz kalmıştır. Tanzimat'la beraber de edebî manada hiçbir değeri olmadığı gerekçesiyle aşağılanmış daha sonra bu geleneksel dönem edebî sahadan silinip gitmiştir. Oysa bugün devam eden Türk-İslam millî değerlerine ait birçok konu, klasik şiirde, kolektif bilincin izlerini taşımaktadır. Bu bağlamda Orhun Yazıtları'nda yer alan kağanın Türklerin dünyaya hak ve adalet için hâkim olma istekleriyle, klasik Türk şiirindeki Osmanlı sultanlarının veya iktidar kadrosunun zaferlerini, hükümlerini, dünyaya hâkimiyet kurma arzusunu ya da devlet yönetimindeki hedeflerini anlatan metinlerdeki söyleyişler temelde benzerlik gösterir.

Doğu ve batı birçok nazım şeklinde muhakkak farklı anlamlarda da kullanılmaktadır. Çalışmada bu kavramlar, İslamiyet öncesindeki metinlerdeki kullanımına benzer şekilde, Osmanlı döneminde de doğuyu ve batıyı kuşatma, buralara hâkimiyet kurmanın işaret edildiği anlatımlar içinde yer aldığı gösterilmiştir. Ayrıca doğu ve batı yönlerini İslamiyet öncesinde değerlendirirken tek Tanrı inancını da bu noktada unutmamak gerekir. Kısaca bu kavramların yer aldığı metinler, hem İslamiyet öncesi hem de İslamiyet sonrası Türk-İslam kültürüne dair okumalardaki devamlılığına katkı sağlar. Çünkü İslamiyet'ten önce gelen belli inanç, söyleyiş ve geleneklerin İslami unsurlarla da birleşerek artarak devam ettiği görülebilir. Dolayısıyla bu iki döneme ait metinlerin sadece edebî bakışla değil iktidar, devlet yönetimi, devlet ideali ve Türk-İslam ideali anlatan mühim vesikalar olarak tekrar tekrar incelenmelerinde fayda vardır. Bu bir anlamda gelecek nesillere, bugünü değerlendirme, yarına belli ideallerle yürüme anlamında da katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Ahmedî Divanı.* (haz. Yaşar Akdoğan). <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/eklenti/10591/ahmedidivaniyasarakdoganpdf.pdf?>
- Ahmet Paşa Divanı.* (haz. Ali Nihat Tarlan). 1992. Ankara: Akçağ.
- Antepli Aynî Divanı.* (haz. Mehmet Arslan). 2004. İstanbul: Kitabevi.
- Bakî Divanı.* (haz. Sabahattin Küçük). 2011. Ankara: TDK Yayınları.
- Cem Sultan'ın Türkçe Divanı.* (haz. İ. Halil Ersoylu). 2013. Ankara: TDK Yayınları.
- Kadî Burhaneddin Divanı.* (haz. Muharrem Ergin). 1981. İstanbul
- Mesihî Divanı.* Dr. Mine Mengi). 2014. Ankara: AKM Yayınları.
- Nailî Divanı.* (haz. Haluk İpekten). 1990. Ankara: Akçağ.
- Nedim Divanı.* (haz. Abdülbâki Gölpınarlı). 2015. İstanbul: İnkılap.
- Nef'î Divanı.* (haz. Metin Akkuş). 1993. Ankara: Akçağ.
- Nev'izâde Atayî Divanı.* (haz. Saadet Karaköse). www.ekitap.kulturturizm.gov.tr.
- Neylî Divanı.* (haz. Sadık Erdem). 2005. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Sünbülzâde Divanı.* (haz. Ahmet Yenikale). 2011. Kahramanmaraş: Ukde Yayınları.
- Şeyh Galip Divanı.* (haz. Muhsin Kalkışım). 2013. Ankara: Akçağ.
- Şeyhî Divanı.* (haz. Mustafa İsen. Cemal Kurnaz). 1990. Ankara: Akçağ.
- Usûlî. Hayat. Sanat ve Divanı.* (haz. Mustafa İsen). 1988. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Zâtî Divanı.* (haz. Ali Nihat Tarlan). 1970. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Barash, Jeffrey, Andrew (2007). "Belleğin Kaynakları", *Cogito-56*
- Ergin, Muharrem (2004). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Halbwachs, Maurice (2007). "Kolektif Bellek ve Zaman" *Cogito-56*.
- Kafesoğlu, İbrahim (1996). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul
- Kaya, Bayram Ali (1996). *Azmîzâde Halefî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nın Tenkitli Metni*. Trakya Üniversitesi Doktora Tezi. Edirne.
- Özkan Ali Rafet (2017). *Türk Kültüründe Yönler*, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=365331>, [Erişim Tarihi: 10.07.2017].
- Turan, Lokman (1998). *Yenişehirli Avni Bey Divanı'nın Tahlilî Encümen-i Şuarâ ve Battî Tesirinde Gelişen Türk Edebiyatına Geçiş*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.